

कालरात्रि पूजा र भक्तपुरको कोलुकयात जात्रा

-लीलाभक्त मुनंकर्मा

हिन्दू धर्मको दर्शनशास्त्र बमोजिम मल्लकालीन समयदेखि अद्यावधिसम्म विस्तृत रूपमा वृद्धि भई संचालन भैरहेका पूज्य देवीदेवताहरूको तान्त्रिक पूजाहरूमा बडादशैमा हुने कालरात्रि पूजा नेपाल अधिराज्यमा सबैभन्दा ठूलो र शक्तिशाली पूजा मान्दछन् । तान्त्रिक विधिविधानबाट चलाउने मोहरात्रि, शुखरात्रि, शिवरात्रि र कालरात्रि आदि रातको बीचमा हुने पूजाहरूमा कालरात्रि पूजा नै सबैभन्दा उत्तम र फलदायी मान्दछन् ।^१ बडादशैमा हुने अष्टमी र नवमीको बीच रातको विषुव योगमा हुने भक्तपुर मूलचोकमा हुने कालरात्रि पूजा विशेष महत्त्वको मानिन्छ । यो कालरात्रि पूजामा काठमाडौं तलेजुमा ५४ रांगाहरू र ५४ बोकाहरूको बलि चढाउने कार्य हुन्छ । शाकाहारीहरूले यसको प्रतिस्वरूप नवमीका दिनमा कुभिण्डो, घिरोला र मूला आदि फललाई पशुको प्रतीक मानेर बलि दिने गर्दछन् । पाटनमा पनि कालरात्रि पूजामा धेरै पशुहरूको बलि चढाउने कार्य हुन्छ । पाटनमा नवमीका दिनमा लगनखेल स्थित श्रीमाई (महालक्ष्मी) को मन्दिरबाट खड्ग जात्रा चलाई मूलचोकमा ल्याउने परम्परा चलाउने राजा श्रीनिवासमल्ललाई श्रेय दिएका छन् । भक्तपुरमा कालरात्रि पूजामा २५ रांगाहरू र धेरै बोकाहरूको बलि

चढाउने कार्य गर्दछन् । गोरखामा आराध्यदेवी कालिकाको मन्दिरमा रहेका बाँस र ध्वजा फेरी श्रीकाली पोशाक फेराई कालरात्रि पूजा गर्ने गर्दछन् ।^२ त्यहाँ मध्यरातको पूजामा ३३ वटा रांगाहरूको बलि चढाई पूजा गर्ने गर्दछन् । अन्त्यमा होम र कुमारी पूजा गराई पूजा बिसर्जन गराउने गर्दछन् । त्यहाँ पन्चमीका दिनमा त ७ वटा रांगाहरू र सुंगुरलाई बलि चढाउने गर्दछन् । नारायणी अञ्चलको वीरगंजको माइस्थान भगवती देवी कहाँ अष्टमीको दिनमा हजारौं हजार बोका, रांगा र कुखुराहरू तथा हाँसहरूको बलि चढाई मेला लाग्ने गर्दछन् । अन्त्यमा त्यहाँ मुसा र सुंगुरलाई बलि चढाई हिंसा कर्म रोक्ने पूजा गर्दछन् । धनुषा जिल्लाको जनकपुरमा त कालरात्रि पूजाको अवसरमा राजदेवी मन्दिरमा हजारौं बोकाको बलि चढाउने कार्य संचालन हुन्छ । उक्त राजदेवीलाई राजा जनकले कूलदेवता गराई मानिआएकोले राम मन्दिरको हाताभित्र रहेका देवीलाई कालरात्रिको समयमा अथवा बडादशैको पर्वमा जमरा हालेदेखि त्यहाँ मेला लाग्ने गर्दछन् । त्यहाँ राजदेवीको मन्दिरमा गिरिधारी कुटीबाट फूलपाती ल्याई भिड्याउने गर्दछन् । त्यस्तै नेपाल अधिराज्यमा जहाँ जहाँ श्रीतलेजु हुन्छन् त्यहाँ-त्यहाँ कालरात्रि पूजा

१) धनशम्शेर ज. ब. राणा- मन्त्रविद्या रहस्यमय पृष्ठ, नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान, २०३४ ।

२) समाचार- गोरखापत्र, अङ्क १६७, २०४५ साल असोज ४ गते ।

गराई धेरै पशुहरूको बलि चढाउने गर्दछन् । बडादशैंको अवसरमा हुने कालरात्रि पूजालाई सबै हिन्दूहरूले लोकप्रिय पूजा र फलदायी पूजा सम्झेर आ-आफ्नो श्रद्धाभक्ति अर्पण गर्ने गर्दछन् ।

जात्रा

भक्तपुर तलेजुमा हुने कालरात्रि पूजाको लागि निकूथु नामकरण भएको रांगोलाई जात्रा गरेर भोगबलि चढाउने कार्य हुन्छ ।^३ उपत्यकामा बडादशैं पर्वको लागि पहाड पर्वत तथा अन्यत्र स्थानहरूबाट बिक्री गर्न ल्याउने रांगोहरूको बथानमा सबैभन्दा चोखो र उत्तम अथवा बत्तीस लक्षणले युक्त भएको शुद्ध खोजेर पत्ता लगाई शुद्ध लक्षणयुक्त रांगोलाई त्यहाँ नै नुहाउन लगाई शुद्ध पारी पूजा गराई मे गः (रांगो राख्ने ठाउँ) मा (हाल वडा नं. १० को ब्यासी टोलमा) राख्न लैजाने गर्दछन् । सो रांगो श्रीदुर्गा भवानीले म्हाँखासुर दैत्यको रूपमा भोगबलि ग्रहण गर्ने पशु हुन् भनी सबैले मानी आइरहेका छन् । यो रांगोको पालन पोषण गर्ने र कालरात्रिको समयसम्म खुवाउन र रेखदेख गर्ने व्यवस्था मल्लकालमा राजा विश्वमल्लको पालामा नै भएको भन्ने अध्ययनबाट अवगत हुन्छ । उक्त रांगोलाई पालन पोषण र स्थानको लागि असंख्य जग्गा जमीनका कीर्तिहरू राखेर गुठीको व्यवस्था गराइराखेकोले सो रांगो राख्ने ठाउँलाई मे गः भन्ने चलन भएको हो । उक्त निकूथु नामकरणको रांगोलाई अष्टमी र नवमीको बीच रातमा कालरात्रि पूजामा बलि नचढाएसम्म रांगो राख्ने स्थानका छरछिमैकीहरूका घरका नाइकेहरूले अष्टमीको दिनमा निराहार बसेर रांगोलाई देवताकहाँ बलि चढाएपछि देवताको प्रसाद (फूल) ग्रहण गरेपछि मात्र भोजन गर्ने टोलवासीहरूको भनाइ छ ।

कालरात्रि पूजा संचालन गराउन त्यहाँ मे गः भन्ने स्थानमा अष्टमीको दिनमा राजदरबारबाट राजोचित तरीकाले उत्सव गराई बाजागाजा सहित चिराख बत्ती (मसाल) ले सुशोभित गराई पूजारीहरू समेत भेला भै सो निकूथु नामकरण भएका रांगोलाई

विधिविधानले पूजा गरेर सो रांगोलाई जात्रा चलाई मूलचोकमा ल्याउने व्यवस्थाको आयोजना गराइराखेको हुन्छ । जात्रा गरेर ल्याउने निकूथु नामकरण भएका रांगोलाई मल्लकालमा राजा आफै राजदरबारको मूलचोक अगाडि ढोकामा गई वा आफ्नो प्रतिनिधि पठाई स्वागत गर्ने परम्परा चलाएका थिए । जात्रा चलाई ल्याउने निकूथु नामकरणका रांगोलाई मूलचोक भित्रिएपछि अरू २४ वटा रांगोहरूमा किगथु, तमारीथु, व्यासीथु, थुगुचोथु, जेलाथु र लैसाथु आदि नामकरण गराई र अरू १२ वटा रांगोहरू गरी जम्मा २४ वटा रांगोहरू सबैलाई बलि चढाउने कसाई नाइकेले ठीक भयो भएन जाँची सबै रांगोहरू चोखा छन् भनी धर्म भाकेर सबै रांगोलाई मूलचोक भित्र्याई त्यहाँ चोकमा गाडिराखेका काठका मुंग्राहरू (किल्ला) मा बाँध्न लैजाने कार्य गर्ने गर्दछन् । यसै बेला कालरात्रि पूजामा बलि चढाउने कसाईले सबै रांगोहरू चोखा छन् । यदि अशुद्ध भै बेचोखा ठहरिए म ७ पुस्तासम्म नरकको बास हुन पाओस्, राजाको जय होस् र पारंपरिक सबै ममाथि थुपारियोस् भनेर धर्म भाक्ने कार्यक्रम बिसर्जन भएपछि मूलचोकमा तलेजु मन्दिरको मूल ढोका दायाँ बायाँ हातमा कलश लिई उभेर खडा भैरहेको देवता स्वरूप भएका व्यक्तिमाथि कालरात्रि पूजा संचालन भै भोगबलि चढाउने गर्दछन् ।

मूलचोक मेला

प्रत्येक वर्षको आश्विन शुदि ८ रोज र ९ रोजको रातका बीचमा सबै रांगोहरू मूलचोकको काठको मुंग्राहरूमा बाँधिसकेपछि तलेजु मन्दिरको ढोकाको दायाँ बायाँ देवता प्रतिरूप हातमा कलश लिई उभिएर खडा भै बसेका व्यक्तिहरूमाथि तान्त्रिक विधिविधान अनुसार कालरात्रि पूजा शुभारम्भ गराई भोगबलिको कार्य शुरु गर्दछन् । त्यसबेला मूलचोकमा चारैतर्फ बत्ती बालेर देवबाजागाजा सहित भजनकीर्तनले गुञ्जायमान भई असंख्य दर्शकहरूको भीडले त्यहाँ ठूलो मेला लाग्दछ । दोपाया चौपाया पशुहरूको बलिले त्यहाँ रगतको खोली बगेको हुन्छ । मूलचोकमा बडादशैं पर्वको

३) लीलाभक्त मुनिकर्मी- मल्लकालीन नेपाल, रत्न पुस्तक भण्डार, २०२५ ।

समयमा ३ पटकसम्म मेला लाग्छ । श्रीतलेजु भवानीको मूर्ति मूलमन्दिरबाट कुमारीचोक भित्र्याउने र कुमारी-चोकबाट मूलमन्दिर भित्र्याउने वेलामा पनि दर्शकहरूको घुइँचो लागी मेला हुन्छ । कालरात्रि पूजा बिसर्जन भइसकेपछि त्यहाँ बलि चढाएका रांगाका टाउकाहरूको प्रदर्शन गर्ने गर्दछन् ।

कालरात्रि पूजाको गुठी व्यवस्था

तलेजु मन्दिरको ढोका दायाँ बायाँ देवता प्रतिरूप खडा हुने व्यक्तिको लागि छुट्टाछुट्टै गुठीको व्यवस्था गरिराखेको हुन्छ्यो, जसलाई मूल गुठी र चौगुठी नामले सम्बोधन गर्ने गर्दथ्यो । कालरात्रि पूजामा देवता स्वरूप हुने व्यक्तिले एक महीना अगाडिदेखि नै कसैको हातबाट पकाएका वस्तु र पेय पदार्थहरू भोजन गर्न र सेवन गर्न नहुने नियममा बसी शुद्ध भई बस्नुपर्ने छ । घटस्थापनादेखि कालरात्रि पूजा बिसर्जन नभएसम्म देवता प्रतिस्वरूप हुने व्यक्तिले कसैलाई नछोई श्रीतलेजु भवानी कहाँ दिनदिनै पूजा चढाउन आउने र कसै व्यक्तिलाई आफ्नो शरीर छुन दिन नहुने नियममा बसेका हुन्छन् ।^४ कालरात्रि पूजा ग्रहण गर्ने व्यक्ति र गुठीयारहरू कालरात्रि पूजाको उपलक्ष्यमा देवता प्रतिरूप हुन ठूलो गौरवान्वित सम्झन्छन् । आज भोलि देवता ग्रहण गर्ने गुठीका व्यक्तिहरूले जातको रूपमा ग्रहण गरिसकेका छन् ।

कालरात्रि पूजा बिसर्जन भइसकेपछि तलेजु स्थानका पूजा राख्ने नकीहरूले दश महाविद्याका देवी देवताहरू कहाँ पूजा गर्न जानका लागि सिंगार गर्न भनी तेल माग्न आउने कार्यक्रम शुभारम्भ गर्ने गर्दछन् । आफ्ना शरीर राम्रो पारी सिंगार गराइसकेपछि देवी देवताहरूकहाँ पूजा गर्न जाने गर्दछन् । हिजोआज ती पूजा गर्न जानेलाई देवाली पूजा गर्न जाने भन्दछन् ।^५ आजभोलि ती देवाली पूजा गर्न जाने देवताहरूका स्थानहरू निम्न प्रकार छन्—

१) श्री दूइमाजु देवी— दूइमाजुचोक तलेजु स्थान,

२) श्री नृत्यनाथलक्ष्मी विलास चोक— जिल्ला अदालत संगैको बगैँचा, ३) श्रीमानेश्वरी र श्रीदुर्गा देवी— लक्ष्मी विलास चोक, जिल्ला अदालतसंगै बगैँचा, ४) श्रीसिद्धिलक्ष्मी देवी— दरबार स्क्वायर ५५ इयालको कुनाको मन्दिर, ५) श्री वत्सला मन्दिर— ढुंगा मन्दिर दरबार स्क्वायर, ६) श्रीवत्सला मन्दिर— वहताल पशुपति मन्दिर दक्षिण, ७) श्रीभगवती मन्दिर— क्वाछें भवधवाका, ८) श्रीसिद्धिलक्ष्मी देवी— ५ तल्ले मन्दिर टौमढी, ९) श्रीनृत्यनाथ मन्दिर— नासमना, र १०) श्री अष्टमातृका गण देवी— तौलाछें नारायणचोक ।

कोलुकयात जात्रा

तलेजुका श्रीदूइमाजु देवीकहाँ देवाली पूजा बिसर्जन भैसकेपछि कालरात्रि पूजामा बलि चढाएको रगत जम्मा गरेको घँटोलाई बलि चढाउने कसाईहरूले नायखीं बाजा (मादल) र अरू देवबाजाहरू बजाई पूजा गर्ने गर्दथ्यो । त्यसपछि राजाले कालरात्रि पूजामा बलि चढाउने कसाईहरूलाई बिदावारीको लागि बक्सिसको रूपमा केही भेटी दिने गर्दछन्, जसलाई आजभोलि नेवारी भाषामा 'वय' दिने भन्ने गर्दछ । राजासंग बिदावारी लिई कालरात्रि पूजामा बलि चढाउने कसाईहरूले पूजा गरेका आफ्नो घँटोलाई बोकाई जात्रा चलाई आ—आफ्नो घरमा जाने कार्यक्रम शुरू गर्दछन् । त्यसवेला बाटोमा आउने जाने व्यक्तिहरूलाई कालरात्रि पूजा बिसर्जन भएको देवताको प्रसादको रूपमा रगतले मुछिएको फूल (प्रसाद) वितरण गर्दै नायखीं बाजा (मादल) बजाई जाने गर्दछन् । यसैलाई नै कोलुकयात जात्रा भनिन्छ । यो कोलुकयात जात्रा विषय ऐतिहासिक घटनावलीमा पनि उल्लेख गराइराखेको पाउँछौं । यो कसाई जात्रालाई कोलुकयात जात्रा भनी प्राणमल्ल राज्यकालमा उल्लेख गराइराखेको थियो । तर चुन्दादेवी बज्राचार्यले आफ्नो पुस्तकको लेखाइमा यो कोलुकयात जात्रालाई बडादशैमा हुने जात्रा र विस्केट जात्रामा हुने दूइमाजु देवीको जात्रालाई एकै सूत्रमा

४) गुठी लगत कार्यालय— भद्रकाली काठमाडौं (गुठी संस्थान) ।

५) गुठी खर्च कार्यालय— भक्तपुर दरबार स्क्वायर (गुठी संस्थान) ।

राखेर आजसम्म तलेजुचोकमा बडादशैंको वेलामा दूइमाजु देवीलाई सानो खटमा राखेर कोलुकयात जात्रा हुन्छ भनी लेख्नु भएको छ ।^६ तर आजभोलि बडादशैंमा श्री दूइमाजु देवीको जात्रा हुँदैन । श्रीदूइमाजु देवीको जात्रा विस्केटमा लिंग जात्रा बिसर्जन भएपछि श्री दूइमाजु देवीको मूर्तिलाई खटमा राखेर जात्रा चलाई दूइमाजु देवीको द्योगछें लैजाने जात्रालाई दूइमाजु जात्रा नै भन्ने चलन छ । कोलुकयात जात्रा बडादशैंमा हुने कसाई जात्रालाई भन्ने चलन छ । तसर्थ निजको लेखाई द्विविधास्पद भएको छ ।

कसाईहरू कोलुकयात (कसाई जात्रा) चलाई आ-आफ्नो घर पुगेपछि आफन्तहरूलाई बडादशैंको उपलक्ष्यमा कालरात्रि पूजा बिसर्जन गराएको प्रसाद ग्रहण गराउन निमन्त्रणा दिई भोजको आयोजना गर्ने गर्दछन् ।

पूजाविधि

नेपाल उपत्यका तान्त्रिकहरूको केन्द्रस्थल भएको हो भन्ने कुरा पौराणिक गाथा, तन्त्रशास्त्र र कालोत्तर आदि दर्शनहरूको अध्ययन र मनन गरेको खण्डमा अवगत हुन आउँछ । तसर्थ यहाँ नेपाल उपत्यकाका पूजाआजा धेरै जसो तान्त्रिक पद्धतिबाट नै विधिविधान-हरूले संचालन गर्ने गर्दछन् । चाहे दशैं पर्व होस्, चाहे देवदेवताहरूको अरू पूजाहरू होस्- प्रत्येक वर्ष संचालन हुने कालरात्रि पूजा र बडादशैंमा हुने पर्व पूजा आदि नेपाल अधिराज्यभर तान्त्रिक पद्धतिबाट नै गर्ने गर्दछन् । यस विषयमा शिव पार्वती भन्ने सम्वाद

ग्रन्थ र स्वर्गीय धनशम्शेर ज. ब. रा. द्वारा लिखित: "शारदीय दुर्गापूजा पद्धति" नामक ग्रन्थमा पनि उल्लेख गरिएको छ ।^७

भक्तपुर तलेजुमा हुने बडादशैं पर्वमा कुमारीचोकमा कालरात्रि पूजामा रोटीको मन्दिर बनाई श्री भवानीलाई चढाउने गर्दछन् ।^८ उक्त मन्दिरका मुठल, छाना र गजूर आदि सबै तलेजुका रोटी पकाउने मढिकर्मिले आश्विन शुदि ८ रोजका दिनमा (रोटी पकाउने मढिकर्मिले) पुरानो परम्पराको रहनसहन र संस्कृति बमोजिम जामा पकडी पोशाक लगाई रोटी सबै शुद्ध पारेर तयार गरी देवतालाई चढाएको छु, अशुद्धका वस्तुहरू प्रयोग गरिएको छैन, यदि कुनै किसिमले कुनियत चिताई रोटीहरू तयार पारेको ठहुरिए सात पुस्तासम्म विस्ताको कीरा भएर नरकमा बस्न परोस् भनी तलेजुका पूजारी पुरोहितले धर्म भावन लगाउने चलन अद्यावधि नै छ । उक्त रोटी बनाई पकाउने मढिकर्मिले लगाएको पोशाक- भोटोको फेरमा मुजा गाँसिएको जामा किरातकालीन भेषको रूपमा वि. सं. १४३७ तिर जयस्थितिमल्लले ल्याएका थिए । रोटीबाट तयार पारिएको मन्दिरका रोटीहरू बडादशैंको टीकाको दिनमा सर्वसाधारणलाई प्रसाद वितरण गर्ने वेलामा बडादशैं पर्वको पूजाको फूल सहित प्रसादस्वरूप वितरण गर्ने गर्दथे ।^९ तर आजभोलि उक्त मन्दिर बनाएको रोटी सर्वसाधारणलाई वितरण गर्न छोडी तलेजुका रकमीहरूले नै लिने दिने गर्दछन्, जसको नाम चौरासी रोटी बाँध्ने भनिन्छ ।

६) चुन्दा बज्राचार्य- मल्लकाल या छुं घटनावली, २०४३ ।

७) धनशम्शेर ज. ब. रा.- शारदीय दुर्गा पूजा पद्धति, नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान, सं. २०३२ ।

८) लीलाभक्त मुनिकर्मी- नेपालको सांस्कृतिक तथा ऐतिहासिक दिग्दर्शन, भक्तपुर, सं. २०४१ ।

९) पूर्ववत् ।